

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΗΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ἄφ' οὗτου πρὸ τριάκοντα καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιο-
λόγων ἤρχισε ν' ἀποκαλύπτῃ τὰ μέχρι τοῦδε ἐντεθαμμένα εἰς τὸ σῶμα
τῆς μητρὸς γῆς λείψανα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων κατοίκων τῆς
Ἑλλάδος, ὁ ὁρίζων τῆς ἱστορίας τούτων ἐπεξετάθη πρὸς τὰ ὀπίσω κατὰ
πολλὰς ἑκατονταετηρίδας ἐτῶν. Μακρὰν ἤδη κεῖνται οἱ χρόνοι καθ' οὓς
ἐθεωρεῖτο ὁ Ὅμηρος ἱστάμενος ἐπὶ τῆς βαλβίδος οὕτως εἰπεῖν τοῦ ἱστο-
ρικοῦ σταδίου τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους· τὸναντίον πάντες νῦν πρέπει νὰ
ἀναγνωρίσωμεν ὅτι οὗτος ὄντως ἀποτελεῖ ἤδη τὸν κολοφῶνα μακροχρο-
νίου ἀναπτύξεως, περὶ ἧς ἐλάχιστα ἐγινώσκομεν, πρὶν ἀνοιχθῶσιν οἱ
τάφοι τῶν βασιλέων τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀφαιρεθῇ τὸ παχὺ στρῶμα τὸ
καλύψαν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων τὰ ἀνάκτορα πλουσίων δυναστῶν
ἀκμασάντων ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς χώραις κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα
π. Χ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὑπῆρχον καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν
μνημείων τούτων ἐνδείξεις τινὲς περὶ τῆς προομηρικῆς περιόδου τῆς
Ἑλλάδος, ἐγκατεσπαρμέναι παρὰ τε τῷ Ὀμήρῳ καὶ ἄλλοις συγγρα-
φεῦσιν· ἀλλ' αἱ εἰδήσεις αὗται καὶ συγκεχυμένα ἦσαν καὶ ὑπὸ τοῦ
πέπλου τοῦ μύθου ἐκαλύπτοντο, οὕτως ὥστε μόνον εἰς εἰκασίας ἔδιδον
δικαίωμα, δὲν παρεῖχον ὁμῶς τὰ ἀπαιτούμενα στοιχεῖα ἀσφαλοῦς γνώ-
σεως. Νῦν ὁμῶς τὰ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν γνωσθέντα συνδυαζόμενα μετὰ
τῶν ἀμυδρῶν ἐκείνων εἰδήσεων δίδουσιν ἡμῖν σαφῇ πως εἰκόνα τοῦ πολι-
τισμοῦ τῶν παλαιοτάτων ἐκείνων χρόνων, ἥτις ὁσημέραι προσλαμβάνει
ὀριστικωτέραν μορφήν.

Ἡ εἰκὼν αὕτη βεβαίως δὲν εἶναι κατὰ πάντα εὐάρεστος, οὐδ' ἔπρεπε
νὰ ἀναμείνωμεν τοιαύτην τινά. Παρ' οὐδενὶ λαῷ ὁ πολιτισμὸς γεννᾶται
ἄνευ μακρᾶς κυήσεως καὶ μεγάλων ὠδίνων, οὐδαμοῦ δέ, οὐδ' ἐν
Ἑλλάδι, ἡ θεὰ τῆς σοφίας ἀναθρῶσκει πάνοπλος ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ
πατρὸς Διός. Πρὸς δὲ παρατηρητέον ὅτι μεγάλη τυχὸν ἀνάπτυξις ἐν
ἐνὶ ἡ καὶ πλείοσι κλάδοις τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀπαιτεῖ ὁμοίαν μόρφωσιν

καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις. Οὕτω βλέπομεν ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ περιόδῳ τῆς Ἑλλάδος, ἣν συνειθίσαμεν νὰ ὀνομάζωμεν μυκηναϊκὴν, ἐνῷ π. χ. ἡ καλλιτεχνία εἶχε περιέλθει εἰς μεγίστην ἤδη ἀκμὴν, αἱ θρησκευτικαὶ ιδέαι¹ πολὺ ὀλίγον διέφερον ἐκείνων, ἃς κατέχουσι σήμερον ἀκόμη οἱ ἄγριοι λαοὶ τῆς γῆς. Ἀλλὰ θὰ κατακρίνωμεν διὰ τοῦτο τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ἡμεῖς οἱ μὴ δυνάμενοι σήμερον ἀκόμη παρ' ὅλην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀπαλλαχθῶμεν τῶν παντοίων προλήψεων καὶ ἀνοήτων παραστάσεων, πιστεύοντες ἀποφράδας ἡμέρας καὶ οὐκ ὀλίγας παραδεχόμενοι γοητείας;

Ὡς γνωστόν, οἱ ἄγριοι ἐπὶ τῆς κατωτάτης θρησκευτικῆς βαθμίδος ἱστάμενοι λατρεύουσιν ὡς θεὸν ἢ δαίμονα λίθον τινά, κόγχην, μαργαρίτην καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἀντικείμενα, εἰς ἃ καταφεύγουσι ζητοῦντες ἀπαλλαγὴν ἀπὸ ἀσθενείας ἢ ἄλλου τινὸς κακοῦ, καὶ ἀφ' ὧν νομίζουσιν ὅτι ἐν γένει ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου, διὸ καὶ προσφέρουσιν εἰς τὰ ἀντικείμενα ταῦτα θυσίας (ἐδέσματα καὶ ποτὰ) καὶ φοροῦσιν αὐτὰ παρ' ἑαυτοῖς, ἵνα κατὰ πᾶσαν στιγμὴν δυνηθῶσι νὰ προσφύγῃσιν εἰς τὴν δύναμιν αὐτῶν. Λείψανον τῆς τοιαύτης δεισιδαιμονίας εἶναι μεταξὺ ἄλλων τὰ καὶ σήμερον ἀκόμη πολλαχοῦ παρὰ λαοῖς κατὰ τὰ ἄλλα λίαν ἀνεπτυγμένοις ἐν χρήσει ὄντα φυλακτήρια, εἰς ἃ ἀποδίδεται ἡ δύναμις νὰ προφυλάττωσιν ἀπὸ τῆς βασκανίας. Τοιαύτην λοιπὸν λατρείαν ἀψύχων καὶ ἀμόρφων ἀντικειμένων εὐρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς παλαιοτάτοις κατοικοῖς τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Τίς δὲν ἐνθυμεῖται ἐκ τῶν Ξενοφοντείων Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Σωκράτους τὸ χωρίον ἐκεῖνο (Α' 1, 14), ἐν ᾧ διακρίνει οὗτος μεταξὺ τῶν αὐθ' ἱερὸν οὔτε βωμὸν οὔτ' ἄλλο τῶν θείων οὐδὲν τιμώντων καὶ τῶν «λίθους καὶ ξύλα τὰ τυχόντα καὶ θηρία» σεβομένων; Ὅτι ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἐν μέσαις Ἀθήναις τότε ἀκόμη συμβαίνοντα, μαρτυρεῖ πλὴν ἄλλων ὁ Θεόφραστος περιγράφων ὡς τύπον τοῦ δεισιδαίμονος (ΙΣ', 5) τὸν καταχέοντα ἔλαιον ἐπὶ τῶν ἐν ταῖς τριόδῳ «λιπαρῶν λίθων» καὶ προσκυνοῦντα αὐτούς. Οἱ λιπαροὶ οὗτοι λίθοι (λιπαροὶ ἦσαν ἀπὸ τῶν σπονδῶν

¹ Πρὸ τίνος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ῥόστοκ καθηγητοῦ τῆς ἀρχαιολογίας κ. Ο. Kern βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας». Ἐκ τούτου ἠδυνήθημεν νὰ παραλάβωμεν διὰ τὴν προκειμένην μελέτην πολλά, ἐν ἄλλοις ὁμῶς διαφωνοῦμεν ῥιζηδόν, πλεῖστα δὲ ἠναγκάσθημεν καὶ νὰ προσθέσωμεν. Οὐχ ἥττον συνιστῶμεν εἰς τοὺς γερμανισμαθεῖς συνδρομητὰς τῆς Ἀρμονίας τὴν ἀναγνώσιν αὐτοῦ θερμότατα.

ἐλαίου) ἐθεωροῦντο ὡς ἀληθεῖς θεοί· οὐχί δὲ πολὺ διαφέρει τῆς δεισιδαιμονίας ταύτης ἡ λατρεία τῶν κωνοειδῶν λίθων τοῦ Ἀπόλλωνος Πατρώου καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως, αἵτινες ἵσταντο πρὸ τῶν οἰκιῶν καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς τῶν Ἀθηναίων. Ἄν ἐνταῦθα ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ τελευταῖοι οὗτοι λίθοι ἦσαν ἴσως ἤδη μόνον σύμβολα τοῦ θεοῦ, πᾶσα ἀμφιβολία αἴρεται ὅταν ἀκούσωμεν ὅτι π. χ. οἱ Θεσπιεῖς ἐλάτρευον ἀργὸν λίθον (Παυσαν. 9, 27, 1), εἰς ὃν εἶτα ἔδωκαν τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρωτος, καὶ ὅτι ποιήσαντος αὐτοῖς τοῦ Πραξιτέλους ἄγαλμα λαμπρότατον τοῦ Ἑρωτος δὲν ἔπαυσαν διὰ τοῦτο προσφέροντες τῷ λίθῳ ἐκείνῳ τὴν λατρείαν αὐτῶν, ὅταν πρὸς τούτοις ἀκούσωμεν ὅτι ἐλατρεύοντο σανίδες ἢ κορμοὶ δένδρων κτλ. ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ, τῆς Λητοῦς ἐν Δήλῳ, τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἰκαρίᾳ καὶ τῶν Διοσκούρων ἐν Σπάρτῃ. Ἀναμφιβόλως τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἐτιμῶντο ὡς θεότητες ἤδη πρὶν εἰσαχθῶσιν ὕστερον τὰ ὀνόματα τῆς Ἥρας, τῆς Λητοῦς, τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τῶν Διοσκούρων. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἰδίως προσεῖλκυον τὴν λατρείαν λίθοι μετεωρίζονται, ἐκ τοῦ οὐρανοῦ δῆλα δὴ πεσόντες. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι παρὰ τὸ Γύθειον ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς Καππώτας, ὅστις ἦτο ἀργὸς λίθος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταπεπτωκὼς (καππώτας = καταπώτας, παρὰ τὸ πετ-, πωτ-, πρβλ. πωτάσμαι)¹. λίθος δ' εὗρεθῆς παρὰ τῇ Μαντινείᾳ φέρει ἀρχαϊκὴν ἐπιγραφὴν δεικνύουσαν, πῶς ἡδύνατο νὰ ταυτισθῇ τοιοῦτος λίθος πρὸς τὸν Δία, διότι ἡ ἐπιγραφὴ λέγει «Διὸς Κεραυνοῦ». Καὶ αἱ ἄμορφοι «πέτραι» αἱ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Χαρίτων ἐν Ὁρχομενῷ λατρευόμεναι (Παυσ. 9, 38, 1) εἶχον πέσει ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ὡς καὶ τὸ παλαιότατον ξόανον τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἀρτέμιδος.

Ἐν τῇ γραπτῇ παραδόσει γίνεται πολλάκις μνεία τῆς λέξεως «βαί-τυλος» ἢ «βαιτύλιον», ἣν ἐτυμολογοῦσι μὲν οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ ἐκ τοῦ κρητικοῦ «βαίτη» = αἰγίς, δέρμα αἰγός, ἢ αἶξ, ἥτις ὁμῶς πιθανώτερον εἶναι σημιτικῆς προελεύσεως, σημαίνουσα λίθον ἱερόν, περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ τὴν θεότητα. Ὡς παρὰ Σημίταις, οὕτω καὶ παρ' Ἑλλήσιν ἐλατρεύοντο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο λίθοι κονικὸν ἔχοντες σχῆμα ἢ καὶ πυραμοειδές, οἱοὶ σῶζονται ἐκ μεταγενεστέρων χρόνων ἐπὶ ἔργων τῆς τέχνης (ἄγγειων καὶ νομισμάτων).

Πολὺ φυσικὸν μετὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ἄνθρωποι τιμῶντες ἀπλοῦς λίθους ἢ σανίδας ὡς θεοὺς ἐξέτεινον τὴν λατρείαν αὐτῶν καὶ ἐπὶ ζών-

¹ Sam Wide, *Lakonische Culte*, σελ. 24.

των δένδρων. Διότι ἐν τούτοις καὶ τῇ μυστηριώδει αὐτῶν ζωῇ δηλοῦται τὸ θεῖον βεβαίως πολὺ ἀμεσώτερον ἢ ἐν ἀργοῖς λίθοις καὶ κορμοῖς ἔστω καὶ μυστηριώδους προελεύσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι πολὺ ἐπεκρίθη ἡ ιδέα αὕτη, ἣν ἐξέθηκεν ἐν μεγάλῳ ἔργῳ ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος K. Boetticher (Baumkultus der Griechen) πρὸ ἐξήκοντα ἐτῶν, ἀλλ' ἐν τούτοις οὐ μόνον δὲν ἔλειπον καὶ ἄλλοτε μαρτυρίαι τινὲς τῆς λατρείας ταύτης, ὡς π. χ. ἡ τοῦ Διονύσου συκίτου τ. ἑ. ἔχοντος μορφήν συκῆς (Ἀθην. III, 14), ἀλλὰ καὶ εὐρέθησαν μεταξὺ τῶν μνημείων τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πολλὰ δυνάμενα ἴσως νὰ ἐπιβεβαιώσωσι τὴν γνώμην ταύτην.

Ὁ ἐν Κρήτῃ μετὰ θαυμασίας ἐπιτυχίας ἀνασκάψας τὸ ἔδαφος τῆς ἀρχαίας Κνωσοῦ Ἀγγλος κ. Arthur J. Evans ἐξέδωκε πρὸ ἐνὸς περὶ-που ἔτους ἔργον περιεργότατον ὑπὸ τὸν τίτλον *The Mycenaean tree and pillar cult* ἦτοι· Ἡ μυκηναϊκὴ λατρεία δένδρων καὶ κιόνων, ἐν ᾧ περισυνέλεξε τὰ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἀναφερόμενα μνημεῖα καὶ ἐξέθηκε τὰ ἐκ τούτων συμπεράσματα αὐτοῦ. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι παραστάσεις ἐπὶ ἀγγείων, δακτυλίων καὶ λίθων ἐγγεγλυμένων, πλίνθων, τοίχων κτλ. Αἱ εἰρημένα παραστάσεις δεικνύουσι¹ δαίμονας ποτίζοντας φοῖνικα² ἢ ἐκχέοντας σπονδὰς ἐπὶ κιόνων ἢ βαιτυλίων ἢ ἀπλῶν σαρῶν λίθων, ἀνθρώπους προσκυνοῦντας ἢ ἄλλως τιμῶντας κίονας, εἴτα ἱερὰ δένδρα καὶ κίονας ἐν τῷ μέσῳ δύο ζώων ἀντιμετώπων³ ὡς εἰς τὰ οἰκόσημα τῶν δυναστῶν κλ. (εἰς τὴν συστάδα ταύτην ἀνήκει καὶ τὸ περίφημον γλυπτικὸν ἔργον τῆς πύλης τῶν λεόντων ἐν Μυκῆναις)⁴ ἀντὶ τοῦ δένδρου ἢ κίονος, ἐν ᾧ πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν κατὰ τὸν Evans τὸ ἄμεσον ἀντικείμενον τῆς λατρείας, τὸν θεόν, παρίσταται ἐνίοτε τὸ βαιτύλιον, ὁ ἱερὸς λίθος, μετεσχηματισμένος εἰς βωμόν, οὐ συνήθως τότε ἀποτελεῖ τὴν μεσαίαν βάσιν⁵, τέλος δὲ ἡ θεότης ἐν μορφῇ φανταστικοῦ ζώου ἢ καὶ ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ⁵. Εἰς τινὰ μνημεῖα τὸ βαιτύλιον ὡς ἀντικείμενον τῆς λατρείας παρίσταται μόνον,

¹ Ἐπειδὴ ἐν τῷ περισπουδάζοντι ἔργῳ τοῦ ἡμετέρου κ. Τσουντα περὶ Μυκηναίων ἀντεγράφησάν τινες τῶν παραστάσεων τούτων, παραπέμπομεν τοὺς ἀναγνώστας εἰς τὰς ἐκεῖ εἰκόνας, μὴ δυνάμενοι νὰ παράσχωμεν ἐνταῦθα νέας τοιαύτας.

² Τσουντα Μυκῆναι, πιν. 5 ἀρ. 8.

³ Αὐτόθι ἀρ. 6.

⁴ Αὐτόθι ἀρ. 3.

⁵ Αὐτόθι ἀρ. 5.

συνήθως περιβαλλόμενον ὑπὸ σπηκαῦ τινός ἢ περιβόλου, εἰς ἄλλα δὲ ἐμφανίζονται ἀμφοτέρω τὸ τε βαιτύλιον καὶ τὸ ἱερὸν δένδρον.

Ἐν τῇ ἄνω σειρᾷ παρατηροῦμεν ἀνάπτυξιν τινὰ σημαντικὴν, κλίμακα ἀρχομένην ἀπὸ τῆς χρονδροειδεστάτης ὑπὸ μορφὴν ἀργοῦ λίθου μέχρι τῆς ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου παραστάσεως τοῦ θεοῦ ὄντος. Βεβαίως παρῆλθε πολὺς χρόνος πρὶν ἀναπτυχθῶσιν αἱ περὶ θεῶν ιδέαι τῶν Μυκηναίων λαῶν ἀπὸ τῆς κατωτάτης μέχρι τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος· ἐν τούτοις πρέπει νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι καὶ διὰ τοῦ σχηματισμοῦ ὑψηλῶν πῶς ἰδεῶν περὶ τοῦ θεοῦ δὲν ἐξαλείφονται παντάπασιν αἱ παλαιότεραι καὶ ἀτελέστεραι. Παράδειγμα τούτου πρόχειρον εἶναι αἱ δεισιδαιμονίαι ἅς καὶ παρ' ἡμῖν δὲν ἐξερρίζωσαν ἀκόμη ἐντελῶς τὰ διδάγματα τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας, παράδειγμα τὰ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων σωζόμενα μνημεῖα παλαιοτάτων θρησκευτικῶν ιδεῶν, παράδειγμα καὶ δὴ διδακτικώτατον ἢ ἀνακάλυψις τοῦ Evans ὅτι τὴν σήμερον ἀκόμη ἐν χωρίῳ τῆς Μακεδονίας διατηρεῖται ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴν κίονος ἢ λίθου ἐκ παλαιοτάτων χρόνων. Ἐν Τεκέκιοι (τ. ἔ. χωρίον προσκυνήματος), μεταξὺ Σκοπίων καὶ Ἰστίπ, ὑπάρχει τοιοῦτος κίων τετράπλευρος, ἀποτελούμενος ἐκ δύο μερῶν, ὧν τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἐτέρου κείμενον εἶναι ἀκανονίστου πῶς σχήματος, πρὸς ὃν οὐ μόνον οἱ Μουσουλμάνοι, παρ' οἷς τοῦτο οὐδόλως ἐκπλήττει, ἀλλὰ καὶ πολυάριθμοι Χριστιανοί, κυρίως κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, μεταβαίνουνσιν, ἵνα προσκυνήσωσιν αὐτὸν καὶ ζητήσωσι παρ' αὐτοῦ διὰ θυσιῶν τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ νοσημάτων καὶ ἄλλων κακῶν¹. Ὁμοιον ἱερὸν κίονα τετράπλευρον εὔρεν ὁ αὐτὸς κ. Evans κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κνωσοῦ· οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν σχεδὸν κυβικοὶ λίθοι φέρουσιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν ἐγγεγλυμμένον ἀνὰ ἓνα διπλοῦν πέλεκυν, διὸ καὶ εἰκάζει ὁ κ. Evans ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα κίων παριστῶν τὸν θεὸν ἑκείνον, ὅστις τὸ πάλαι ἐλατρεύετο ἐν Καρίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ζεὺς Λαβρανδεύς, κυρίως δὲ ἦτο αὐτὸς ὁ διπλοῦς πέλεκυς, ἡ «λάβρυς». Διδακτικώτατον παράδειγμα τῆς ἐξισώσεως ὅπλου καὶ θεοῦ ἀναφέρει ὁ Σχολιαστὴς εἰς *Ιλιάδ.* Α, 264 : (Καινεὺς) πῆξας ἀκόντιον ἐν τῷ μεσαιτάτῳ τῆς ἀγορᾶς θεὸν τοῦτο προσέταξεν ἀριθμεῖν (ιδεὲ καὶ κατωτέρω).

¹ Ὁ φίλος κ. I. N. Σβορώνος ἀνεκοίνωσέ μοι ὅτι ἐν μέσαις Ἀθήναις εὑρίσκεται κίων ἀρχαίου ναοῦ, εἰς ὃν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐπίσης ἀποδίδονται θεραπευτικαὶ ιδιότητες.

Νέα τοιαῦτα μνημεῖα, σειρά πλουσιωτάτη πηλίνων ἀποτυπωμάτων ἀπὸ ἐγγεγλυμμένων λίθων, δακτυλίων κλ., ἀνεκαλύφθησαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1901 ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ κ. Hogarth ἐν ἀνασκαφαῖς παρὰ τὸ χωρίον Κάτω Ζάκρο τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Τὰ ἀποτυπώματα ταῦτα φέρουσι τὰ μὲν παραστάσεις ἀναλόγους πρὸς τὰς ἀνωτέρω, τὰ δὲ ἀπλουστεράς, κυρίως δαίμονας ὑπὸ ποικιλωτάτας μορφάς. Παρατηρεῖται δὲ ὅτι οἱ τύποι αὐτῶν εἶναι μὲν εἰλημμένοι ἐξ ἔργων καλῶν τεχνιτῶν ἀλλ' ἐργασία χειρονακτῶν, οἷτινες καὶ συνδυάζουσιν ἐνίοτε πλείονας τύπους πρὸς παραγωγὴν νέων. Τοῦτο ὡς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ μέρει εὑρέθησαν τινῶν ἐκ τῶν διαφόρων τύπων πολλὰ ἀποτυπώματα, καὶ δὴ πάντα ἡψημένα, ἀποκλείει κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ ἀποτυπώματα ταῦτα εἶναι σφραγίδες, τὸ δὲ σύνολον εἶδος ἀρχείου· μᾶλλον δὲ κλίνομεν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ἀποθήκην ἐμπορίου ἢ κατασκευαστοῦ τοιούτων ἀποτυπωμάτων, ἅπερ εἰμὴ ἅπαντα, ἀλλὰ τοῦλάχιστον πολλὰ ἐξ αὐτῶν, ἐχρησίμευσον ὡς φυλακτῆρια¹.

Αἱ παραστάσεις θεῶν ἢ δαιμόνων ὑπὸ μορφήν φανταστικοῦ ζώου ἢ

¹ Ὡς ἡδυνάτο τις ἴσως νὰ εἴπῃ, ὅτι τὰ περίεργα ταῦτα ἀντικείμενα ὡς καὶ τὰ μνημεῖα ἐν γένει τὰ ἐν Κρήτῃ, Βαφίῳ, Μυκήναις κἀ. ἀνακαλυφθέντα τῶν προϊστορικῶν χρόνων δὲν εἶναι ἐλληνικά, ἀλλ' ἀνήκουσιν εἰς λαὸν πρὸ τῶν Ἑλλήνων κατοικοῦντα τὰς ὑστερον ἐλληνικὰς χώρας, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον τὰ ἐν Κνωσῷ μετ' ἐκείνων εὑρεθέντα ἐπιγραφικά μνημεῖα (πλίνθοι ἡψημένοι) φέρουσι γραφὴν μὴ ἐλληνικὴν, τοῦλάχιστον μὴ ἀναγνωσθεῖσαν μέχρι τοῦδε μηδὲ ἀποδειχθεῖσαν ὡς ἐλληνικὴν ἢ σχετιζομένην μετὰ τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡδυνάτο τις νὰ ἐλέγξῃ ἡμᾶς ὁμιλοῦντας περὶ λατρείας ἴσως οὐχὶ ἐλληνικῆς. Ἀλλ' ἀναμφιδόλως τὰς αὐτὰς θρησκευτικὰς ἰδέας εὐρίσκομεν καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις, καὶ ἐὰν δὲν εἶναι ἐλληνικῆς κυρίως προελεύσεως, ὥκειοποιήθησαν ὅμως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐξετασθῶσιν ἐν μελέτῃ περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς λατρείας παρ' Ἑλλησιν. Ἐπιτραπήτω δ' ἡμῖν νὰ ἐκφράσωμεν ἐνταῦθα τὴν εἰκασίαν ὅτι τὰ ἀρχαιότερα τῶν μνημείων, ἅτινα εὑρέθησαν ἐν ἐλληνικαῖς κατόπιν χώραις, ἀνήκουσιν εἰς λαὸν κατοικοῦντα περὶ ὅλην σχεδὸν τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου θαλάσσης καὶ ἔχοντα μὲν στενοτάτας σχέσεις πρὸς τοὺς Σημίτας καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ὅπερ ἀποδεικνύουσι πολλὰ κοινὰ μετὰ τούτων στοιχεῖα τοῦ ἀνακαλυφθέντος πολιτισμοῦ, ἀναπτύξαντα δ' ὅμως τοῦτον ὅλως ἀνεξαρτήτως, κέντρον ἔχοντα τὴν Κρήτην, ἥτις κατὰ παλαιστάτους χρόνους ἀπετέλει μεγάλην θαλασσοκρατίαν. Τὸ κράτος τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Evans, ἣν ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν φίλος τις ἀρχαιολόγος, διεσπάσθη εἴτα εἰς μικρότερα βασίλεια, οἷα ἦσαν τὰ τῶν Μυκηνῶν, τῶν Ἀμυκλῶν κἀ.

τέρατος προϋποθέτουσι καθ' ἡμᾶς εἶδος λατρείας τοῦ θεοῦ, ὅπερ θὰ ᾔτο πολὺ διαδεδομένον ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς παλαιστάτους χρόνους, τὴν λατρείαν δὴλα δὴ τῶν ζώων αὐτῶν ὡς θεοτήτων. Μεσάζουσιν οὕτως εἰπεῖν θεοῖν κατέχουσιν ἐκεῖνα τὰ μνημεῖα, ἐν οἷς τὸ θεῖον ὄν ἀπεικονίζεται μετ' ἀνθρωπίνου μὲν σώματος ἀλλὰ κεφαλῆς ζώου τινός. Εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνήκει μεταξὺ ἄλλων τὸ τεμάχιον τοιχογραφίας τὸ ἐν Μυκῆναις ἀνακαλυφθέν, ἐν ᾧ βλέπομεν τρεῖς ἀνθρωπίνας μορφὰς μετ' ὄνοκεφαλῆς, φερούσας μακρὰν κάμακα¹. Ἀνάλογον παράστασιν εὔρε τῷ 1901 ὁ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος κ. Halbherr ἐν Φαιστῷ ἐπὶ ἀποσπάσματος ἀγγείου· ἐνταῦθα ἔχομεν σειρὰν ἀνθρωπίνων μορφῶν μετὰ κεφαλῆς πτηνοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνήκουσι καὶ πολλαὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Hogarth ἐν Ζάκρῳ εὑρεθεισῶν παραστάσεων, ὅσαι δὴλα δὴ δεικνύουσι θεοὺς καὶ θεᾶς τὰ μὲν ἄλλα ἀνθρωπίνην μορφήν ἔχοντας, τὴν δὲ κεφαλὴν πτηνοῦ, ταύρου (ὅπερ ὑπομιμνήσκει τὸν Μινώταυρον, ὃν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν ὡς θεόν) κἄ. Πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν ταῦτα, διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ παρ' Αἰγυπτίοις συνηθέσταται τοιαῦτα εἰκόνες τῶν θεοτήτων· ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι ὑπάρχουσι πολλὰ ἀποδείξεις ὅτι πᾶσαι αἱ εἰκόνες αὗται παριστάνουσι θεότητας λατρευομένας παλαιότερον ὑπὸ τὸ σχῆμα ζώων, ὡς καὶ παρ' Αἰγυπτίοις ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ ἱεροῦ βοῦς Ἀπίδος ἐσφάζετο ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἀκόμη ἡ ἀρχαία ζωολατρεία. Ἐν Μυκῆναις εὑρέθη ἀργυρᾷ κεφαλῇ βοῦς καὶ τινὰ πῆλινα εἰδῶλια παριστάνοντα βοῦς. Ταῦτα ἀποδεικνύουσιν ὅτι τὸ πάλαι ἐν τῇ Ἀργολίδι ἐτιμᾶτο τὸ θεῖον ὄν ὑπὸ τὴν μορφήν βοός· ἐν τῇ αὐτῇ δὲ χώρᾳ εὑρίσκομεν ὕστερον, ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις, τὴν λατρείαν θεᾶς, ἥτις παρ' Ὀμήρῳ λέγεται «βοῶπις», τῆς Ἥρας. Καὶ ὁ μάλιστα ἐφεκτικὸς παρατηρητὴς θ' ἀναγνωρίσῃ τὴν ἄμεσον σχέσιν τῶν δύο φάσεων, ἐν αἷς ἡ λατρεία μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεότητος ἐμφαίνεται ἀναπτυσσομένη ἀπὸ τῆς χονδροειδοῦς ζωολατρείας μέχρι σχετικῶς εὐγενοῦς θρησκείας. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ ὄνομα τῆς Ἥρας ἐδόθη τῇ ἐγγχωρίῳ θεᾷ τῆς Ἀργολίδος μόλις μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ὁμηρικῶν θεοτήτων ἢ μᾶλλον ὀνομάτων θεῶν. Περὶ ἄλλης τοιαύτης θεᾶς, τῆς Μελαίνης Δήμητρος (μέλαινα ἐκαλεῖτο ἀπὸ τοῦ ἐνδύματος), ἐν ἄντρῳ παρὰ τὴν Φιγαλίαν λατρευομένης, ἀφηγεῖται ἡμῖν ὁ Πausανίας (8, 42, 3). Τὸ ἐκεῖ παλαιότατον ξόανον αὐτῆς εἶχε σῶμα ἐν γένει ἀνθρώπινον, κεφα-

¹ Βλ. Τσοῦνταν ἔ. ἀ. πιν. 5 ἀρ. 7.

λὴν δὲ ἵππου καὶ προσπεφυκότας τῇ κεφαλῇ δράκοντας καὶ ἄλλα θηρία. Ὅτι δ' ἡ πρώτη ὑπόστασις, ὑφ' ἣν ἐτιμᾶτο ἡ θεά, ἦτο αὐτὴ ἡ ἵππος, ἀποδεικνύει μετὰ πιθανότητος ἡ ἐγγώριος παράδοσις περὶ μεταμορφώσεως τῆς θεᾶς εἰς ἵππον (βλ. καὶ κατωτέρω). Ἀναμφιβόλως ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα παράδειγμα λατρείας θεᾶς ζωομόρφου, ἥτις ἐν τοῖς ὕστερον ἐταυτίσθη πρὸς τὴν μεγάλην θεὰν Δήμητρα.

Πρὸς τούτοις καὶ πολλὰ ἐπίθετα τῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐν ιστορικοῖς χρόνοις λατρευομένων θεοτήτων ἀναμιμνήσκουσι τὴν παλαιότεραν ἐκείνην περίοδον, καθ' ἣν τὸ θεῖον ὄν ἐτιμᾶτο ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ζώων ἐκείνων, ἀφ' ὧν ἐλήφθησαν τὰ ἐπίθετα ταῦτα. Ναὶ μὲν εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἡ νεωτάτη θεωρία, καθ' ἣν ὁ Ζεὺς Λύκειος ἢ Λυκαῖος τῆς Ἀρκαδίας ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς αὐτὸς ὁ λύκος, εἶναι ὀρθή, διότι ἀνθίστανται εἰς αὐτὴν σπουδαῖοι λόγοι, περὶ ὧν ἐνταῦθα δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν· ἀλλὰ πολλὰ σωζόμενα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα, ἐν οἷς ἡ Ἀθηνᾶ παρίσταται ὑπὸ τὴν μορφήν γλαυκὸς ἐχούσης κεφαλὴν ἀνθρωπίνην, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ ἀγλαυκῶπις Ἀθήνη τοῦ Ὀμήρου ἦτο ὄντως τὸ πάλαι αὐτὴ ἡ γλαύξ, ὡς ἡ ἀβοῶπις Ἥρη αὐτὴ ἡ βοῦς. Οὕτω καὶ τὰ συμβολικὰ ἐν τοῖς ὕστερον ζῶα τῶν θεῶν, ὡς ὁ ἀετός, ὁ ὄφις, ὑπομιμνήσκουσι τοὺς χρόνους, καθ' οὓς τὰ ζῶα ταῦτα ἦσαν παρὰ τοῖς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος αὐτοὶ οἱ θεοί, ὡς συνέβη καὶ συμβαίνει παρ' ἄλλοις λαοῖς· οὐκ ἀπίθανον δὲ φαίνεται ἡμῖν ὅτι τὴν αὐτὴν ἐννοιαν ἔχουσι πολλὰ τῶν ζώων, ἅπερ ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν πόλεων ὡς σύμβολα καὶ ἐχρησίμευον ἐν τοῖς ὕστερον ὡς νομισματικοὶ τύποι, ἐπίσης δὲ καὶ ἐκεῖνα, ἅπερ ἐμφανίζονται ὡς σήματα ἐπὶ τῶν ἀσπίδων· νομίζομεν δὴ δὴ ὅτι ταῦτα ἦσαν τὸ κατ' ἀρχὰς θεοὶ προστάται τῶν πόλεων καὶ μαχητῶν. Ἀλλ' οὐ μόνον τὰ ἐπίθετα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ὑπηρετούντων παρὰ τισι θεοῖς ἱερέων ὑπεμφαίνουσι τὴν παλαιὰν ζωολατρείαν. Ὁ ἀρχιερεὺς τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος ἐκαλεῖτο «ἐσσήν», ἥτοι βασιλεὺς τῶν μελισσῶν, αἱ δὲ παρθένοι ἱέρειαι «μελισσαι», πιθανώτατα διότι ἡ ἐγγώριος θεὰ τῆς Ἐφέσου, ἥτις ἐταυτίσθη εἴτα πρὸς τὴν Ἀρτεμιν, ἐλατρεύετο ἄλλοτε ὑπὸ τὴν μορφήν μελίσσης, ὅπερ καθ' ἡμᾶς δηλοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοτάτου νομισματικοῦ τύπου τῆς Ἐφέσου, ὅστις εἶναι ἡ μέλισσα. Αἱ εὐγενεῖς κόραι τῶν Ἀθηναίων αἱ προσφέρουσαι θυσίας τῇ ἐν Βραυρῶνι τῆς Ἀττικῆς καὶ εἴτα ἐν τῇ ἀκροπόλει Ἀθηνῶν λατρευομένῃ Ἀρτέμιδι, ἐλέγοντο «ἄρκτοι»· ἐνθυμούμενοι δὲ ὅτι ἐν Ἀρκαδίᾳ ἐτιμᾶτο τὸ πάλαι ἡ ἄρκτος, ἣν ἀντικατέστησεν ἐν μεταγε-

νεστέροις χρόνοις ἡ Ἀρτεμις. δὲν θὰ παραγνωρίσωμεν τὴν μεταξὺ τῶν δύο γεγονότων σχέσιν. Μεταβάσεις τοιαῦται τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχικῆς θεότητος μετὰ τὴν μετονομασίαν ταύτης, εἰς δευτερεῦον πρόσωπον, εὐρίσκονται πλεῖσται ὅσαι¹. «Ἐὰν ἀπὸ τῶν τοιούτων ἀρχῶν ὁρμώμενοι, λέγει ὀρθότατα ὁ κ. Kern, ἐξετάσωμεν τοὺς πολλοὺς μύθους περὶ μεταμορφώσεων, ἀποκαλύπτονται οὗτοι ἐν τῇ ἀληθείᾳ σημασίᾳ των». Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀρχαιοτάτοι, ὡς π. χ. καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς περὶ τῆς Μελαίνης Δήμητρος. «Ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ἰδέα τῆς μετεμψυχώσεως, ἥτις ἐν Ἑλλάδι πιθανῶς πρῶτον κατὰ τὸν Ζ' π. Χ. αἰῶνα ἐδιδάχθη ὑπὸ τῶν Ὀρφικῶν, ἐν τοῖς τοιούτοις ἔχει τὴν ῥίζαν».

Ἄλλ' εἰς ταῦτα δὲν περιωρίζοντο αἱ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κατοίκοις τῆς Ἑλλάδος θρησκευτικαὶ ἰδέαι. «Ὅτε ἀκόμη ἐπεκράτει, λέγει ὁ Kern, ἡ λατρεία τῶν τερατομόρφων δαιμόνων εἰς τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ λαοῦ, ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς ὑπερηφάνοις δυναστικοῖς οἰκοῖς κυρίως τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Ἀργολίδος λατρεία τις τῶν προγόνων, ἥς οἱ μάρτυρες, οἱ ἐπιβλητικοὶ θολωτοὶ τάφοι τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ τῶν Μυκηνῶν, ἐμπνέουσιν ἡμῖν καὶ σήμερον ἀκόμη εὐσεβῇ θαυμασμόν. Τοῦ κρατεροῦ βασιλέως, ὅστις ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ Ἡρῆν ἀπεριορίστως καὶ ἐν τῇ αἰγλῇ ἀνατολικῆς σχεδὸν μεγαλοπρεπείας, δὲν ἐπιστεύετο ὅτι μετὰ τὸν θάνατον ἀπώλλυτο πᾶν ἔχνος. Ὡς ἐφοβοῦντο αὐτὸν ἐφ' ὅσον ἔζη, οὕτως ἐφοβοῦντο τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀποθανόντος. Τὸ φάσμα αὐτοῦ ἐνεφανίζετο εἰς τοὺς ὑπηκόους του κατ' ὄναρ, ἐπλήρου αὐτοὺς τρόμου, εἶχε γεῖναι θεία δύναμις, ἥς καθῆκον εἶχον νὰ ζητῶσι διὰ θυσιῶν καὶ προσευχῶν τὴν ἐπισείκειαν καὶ εὐνοίαν. Οὕτως ἐρμηνεύονται αἱ μεγάλαι θολωταὶ οἰκοδομίαι τῶν Μυκηνῶν, οὕτως ἡ εὐρύχωρος αἶθουσα, εἰς ἣν ὁ ἐπισκέπτης εἰσέρχεται καὶ νῦν μετὰ φρίκης καὶ ἦν ἀναγνωρίζει ἀμέσως ὡς προωρισμένην διὰ τὴν συνέλευσιν πολλῶν εὐσεβῶν. Ἐνταῦθα συνηθροίζοντο οἱ ὑπήκοοι καθ' ὠρισμένας ἀναμνηστικὰς ἡμέρας, ἐνταῦθα ἔθουον καὶ προσηύχοντο, ἐνῶ ἐν τῷ συνεχεῖ μικρῷ δωματίῳ, τῷ κυρίως τάφῳ, ἐκοιμᾶτο ὁ ἀποθανών, οὗ ἡ ψυχὴ ἐνέβαλλεν ἀκόμη φόβον εἰς τοὺς ἀπογόνους καὶ ὑπηκόους του. Ἡ λατρεία αὕτη τῶν νεκρῶν², ἀναπτύχθεισα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μόλις ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τῶν βασιλέων

¹ Περὶ τούτων βλ. κυρίως H. Usener, Götternamen (Bonn 1896) σ. 48 κέ.

² Περὶ ταύτης ἔγραψεν ὁ E. Rohde περίφημον καταστάν ἔργον, ἐπιγραφόμενον Psyche (6' ἔκδ. 1898).

ἐκείνων, διατηρήθη ἐν διαφόροις μορφαῖς ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἐξ αὐτῆς δὲ ἀναμφιβόλως ἐπήγαγε καὶ ἡ λατρεία πολλῶν χθονίων θεῶν». Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὴν ἀρχὴν αὐτῆς πρέπει νὰ ζητήσωμεν παρὰ τοῖς οἰκοῖς τῶν δυναστῶν, ἔχει τινὰ πιθανότητα· ἐν τούτοις δέον νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ἐν γένει ὁ θάνατος καὶ τὸ νεκρὸν σῶμα ἐμπνέουσι φρίκην, δυναμένην παρὰ λαῶ εὐφραντάστω, οἷος ἦτο καὶ εἶναι ὁ τῆς Ἑλλάδος, εὐκολώτατα καὶ ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐν τῇ ζωῇ δύναμιν τοῦ ἀποθανόντος νὰ προκαλέσῃ τοιαύτην λατρείαν τούτου· ἐὰν δὲ αὕτη δὲν δεικνύῃ παρὰ τῷ κάτω λαῷ τὴν αὐτὴν πολυτέλειαν καὶ μεγαλοπρέπειαν, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῶν οἰκῶν ἐκείνων, οὐχ ἥττον πρόκειται ἡμῖν πλείσται ὁσαι ἀποδείξεις βεβαιοῦσαι, ὅτι ἦτο λίαν διαδεδομένη ἐν Ἑλλάδι, ἡδυνήθημεν δὲ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουσιν ἵχνη αὐτῆς ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος¹.

Παρ' αὐτὴν ὁμῶς δὲν παύουσι νὰ ζῶσι περαιτέρω καὶ αἱ παραστάσεις περὶ θεῶν καὶ δαιμόνων οἵαι περιεγράφησαν ἀνωτέρω· διότι αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν ἦσαν οὕτως εἰπεῖν θεοὶ ἰδιωτικοί, ἀνήκοντες μόνον εἰς ὠρισμένον γένος ἢ οἶκον, οὐδὲν δὲ ἐφρόντιζον, ἢ πολὺ ὀλίγον, περὶ αὐτοῦς οἱ μακρὰν τοῦ γένους ἢ τοῦ οἴκου αὐτῶν ἰστάμενοι. Ὅθεν ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν δὲν ἐκώλυε παντάπασιν τὴν περαιτέρω ἐνέργειαν τῆς θεοπλαστικῆς φαντασίας τοῦ λαοῦ. Καὶ ὄντως βλέπομεν τὴν παράστασιν τῶν θεῶν ἢ δαιμόνων ὑπὸ τερατώδεις μορφάς δηλουμένην ἐν ταῖς ιδέαις περὶ σατύρων, τριτώνων, κενταύρων καὶ ἄλλων πλασμάτων τῆς μυθολογίας, ἣτις διεσώθη ἡμῖν μόνον ἐν μνημείοις μεταγενεστέρων χρόνων, ἧς ὁμῶς ἡ πλάσις ἀνέρχεται εἰς παλαιοτάτην περίοδον τῆς Ἑλλάδος.

Πόσον πλουσία καὶ εὐφορος ὡς πρὸς τοῦτο ὑπῆρξεν ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἡ δημιουργικὴ φαντασία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, σχεδὸν ἐκάστη ἡμέρα ἀποδεικνύει φαινότερον διὰ τῶν νέων ἀνασκαφῶν. Οὐ μόνον ἐκάστη φυλή, ἐκάστη πόλις, ἀλλὰ καὶ ἐκάστη τάξις ἀνθρώπων, δυνάμεθα σχεδὸν νὰ εἴπωμεν ἕκαστος ἄνθρωπος δι' ἑαυτὸν ἡδύνατο νὰ πλάσῃ ἴδιον αὐτοῦ θεόν, ὃν ἐλάτρευεν ὡς ἴδιον προστάτην ἐπικαλούμενος τὴν βοήθειαν αὐτοῦ ἐν τυχούσῃ ἀνάγκῃ. Οὕτως ἔχομεν θεοὺς παντοίων ἐπαγγελμάτων, ἐμπόρων, ἀλιέων, ποιμένων, ναυτῶν κλ. Πλείστων τοιούτων θεοτήτων, περὶ ὧν τὰ σωζόμενα συγγράμματα τῶν ἀρχαίων σιωπῶσι παντάπασιν, οὐδὲ τὰ ὀνόματα θὰ ἐγινώσκομεν, ἂν δὲν

¹ Βλ. Ἀρμονίας 1900 σελ. 314 κ. ε.

ἤγεν εἰς φῶς ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων τὰς μαρτυρούσας οὐ μόνον τὴν ὑπαρξιν ἀλλὰ πολλάκις καὶ τὴν μεγάλην σημασίαν αὐτῶν ἐπιγραφάς. Τὸ τοιοῦτον οὐδὲν ἔχει τὸ θαυμαστόν, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ ἡ πρώτη βαθμὶς θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ὁ φετισμὸς ἦτοί ἡ λατρεία ἀψύχων ἀντικειμένων, περὶ ἧς ἀνωτέρω ὠμιλήσαμεν, καὶ ἐν μεταγενεστέροις ἀκόμη χρόνοις οὐ μόνον ἐσφῆζτο ἐν λειψάνοις τισίν, ἀλλὰ εἰς διδομένην περίστασιν ἀνεφαίνετο ἐν πλήρει ἀκμῇ, δημιουργοῦσα τοὺς ὑπὸ τοῦ Usener κληθέντας Augenblicksgötter ἦτοί «θεοὺς τῆς στιγμῆς». Ἡδύνατο δὴλα δὴ συμβεβηκός τι ὁπωσοῦν σπουδαῖον νὰ γεννῇ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου τὴν παράστασιν, ὅτι τὸ δι' οὐ ἐδηλώθη ἀντικείμενον εἶναι αὐτός ὁ θεός. Παραπέμποντες τοὺς ἀναγνώστας ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς τοιαύτης πλάσεως θεῶν εἰς τὸ πολλοῦ λόγου ἄξιον ἔργον τοῦ κ. H. Usener, Götternamen (σ. 279 κέ.), περιοριζόμεθα πρὸς ἐρμηνείαν αὐτῆς εἰς τὸ ἐκ τοῦ Πλουτάρχου γνωστὸν παράδειγμα (Πελοπ. 29), καθ' ὃ Ἀλέξανδρος ὁ Φεραῖος «τὴν λόγχην, ἣ Πολύφρονά τὸν θεῖον ἀπέκτεινε, καθιερώσας καὶ καταστέψας ἔθηκεν ὥσπερ θεῶ καὶ Τύχωνα προσηγόρευε». Οὐδεὶς ἀμερολήπτως κρίνων θὰ λέγῃ ὅτι ἡ λόγχη αὕτη εἶναι ἐνταῦθα σύμβολον μόνον τοῦ θεοῦ ὄντος, ὅπως ἐπίσης δὲν πρόκειται περὶ συμβόλου ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Αἰσχυλείων Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας (529), ἐνθα ὁ Παρθενοπαῖος παρίσταται σέβων τὴν αἰχμὴν (λόγχην) αὐτοῦ «μᾶλλον θεοῦ, ὁμμάτων θ' ὑπέρτερον». Καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἐξίσωσιν ὅπλον = θεός, ὡς ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σχολιαστοῦ τῆς Ἰλιάδος (βλ. σ. 365). Ὡς λέγει ὁ Usener, «ζωὴ καὶ θάνατος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς εὐθυβολίας καὶ τῆς ῥώμης, ἀπὸ τῆς εὐνοίας οὕτως εἰπεῖν τοῦ ὅπλου· ἐν τῇ κρίσιν στιγμῇ τῆς μάχης ὁ ἀγωνιστὴς αἰσθάνεται τοῦτο μετὰ μεγίστης ἰσχύος· ἡ προσευχὴ αὐτοῦ δὲν προσκαλεῖ θεὸν ἐξ ἀποστάσεως, ἵνα ἰθύνη τὸ ὅπλον, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ὅπλον εἶναι ὁ προστάτης σωτήριος θεός». Πόσα τεκμήρια τοιαύτης θρησκευτικῆς καταστάσεως ἠθέλωμεν ἀνακαλύψει, ἂν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναδράμωμεν εἰς τὴν βαθυτάτην ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα, ἀφοῦ πολὺ μεταγενέστεροι χρόνοι δεικνύουσιν ἡμῖν αὐτὴν εἰσεῖτι ἀκμάζουσιν!

Ἀπέναντι τῶν ταπεινῶν τούτων θρησκευτικῶν ἰδεῶν ὁ Ὀμηρικὸς Ὀλυμπος τῶν θεῶν φαίνεται ἡμῖν ὡς ὄντως μεγάλη πρόοδος, παρ' ὅλας τὰς ἀδυναμίας καὶ μάλιστα κακίας, δι' ὧν ἀμαυροῦται. Ἀλλὰ τίς ἡ σχέσις τῆς Ὀμηρικῆς θρησκείας πρὸς τὴν τῶν διαφορῶν ἐλληνικῶν φυλῶν; Κατὰ πόσον ἐδιδάξεν ἀληθῶς ὁ Ὅμηρος τοὺς Ἑλλη-

νας τοὺς θεοὺς, ὡς συνήθως λέγεται ἢ τοῦλάχιστον ἄλλοτε ἐλέγετο ; Τὸ κεφάλαιον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀντικείμενον τῆς μελέτης ταύτης, ἀλλ' οὐχ ἥττον πρέπει ἐν συντόμῳ νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τούτου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ ἀνακάλυψις τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν μνημείων τῶν συνδεομένων μετὰ τῶν πρωτοστατούντων ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς ἔπεσι βασιλέων συνεπήνεγκε τὴν ἐπὶ ἐσφαλμένων προϋποθέσεων στηριζομένην τάσιν νὰ ἐρμηνεύωνται πάντα τὰ εὐρήματα ταῦτα διὰ τοῦ Ὀμήρου καὶ τὰ παρ' Ὀμήρῳ διὰ τῶν μνημείων ἐκείνων.

Ὁ Rohde ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι ἔργῳ περὶ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν παρετήρησεν ἤδη ὅτι παρ' Ὀμήρῳ ὑπάρχουσι μόνον λείψανά τινά τῆς λατρείας ταύτης, ἐνῶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους αὕτη ἤκμαζεν ἐν Ἑλλάδι. Ἐπειδὴ δὲ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων ἀσφαλίστατα βεβαιοῦται ὅτι ἀκριβῶς εἰς τοὺς δυναστικούς οἴκους τῆς προομηρικῆς περιόδου τῆς Ἑλλάδος ἀνεπτύχθη εἰς ὑψιστον βαθμόν, εἴκασε, καὶ μετ' αὐτὸν καὶ ἄλλοι, ὅτι ἡ παναρχαία αὕτη θρησκευτικὴ φάσις ὠπισθοχώρησεν ἐκβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου συστήματος τοῦ ἀντιπροσωπευομένου ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου, ὅτι δὲ κατόπιν ἐπανῆλθε πάλιν ἐν ὅλῃ τῇ δυνάμει τῆς. Οὐδὲν ἀπιθανώτερον τούτου ! Ἡδὴ αὐτὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἀναμφιβόλως παρὰ τοῖς μεγάλοις οἰκοῖς τῆς Πελοποννήσου, ὧν τὴν δράσιν φαίνεται ὅτι ψάλλει ὁ Ὀμηρος, ἀκμάζον ἔθιμον τῆς λατρείας ἐκείνης τόσον ὀλίγην σημασίαν ἔχει παρὰ τούτῳ καὶ ὅτι ἐν γένει ἐν πολλοῖς ὑπάρχει ἀσυμφωνία μεταξὺ Ὀμήρου καὶ τῶν ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἀνακαλυπτομένων, ἔπρεπε νὰ ὑποδείξῃ τῷ Rohde καὶ τοῖς ὀπαδοῖς αὐτοῦ τὴν ἀληθῆ αἰτίαν : ὁ Ὀμηρικὸς κόσμος, ὡς ἐδίδαξεν ἐσχάτως καὶ ὁ κ. Furtwängler ἐν ἄρθρῳ περὶ τῶν « Ὀμηρικῶν ὄπλων » τοῦ προώρως διὰ τὴν ἐπιστήμην ἀποθανόντος W. Reichel, δὲν εἶναι ταυτόσημος τῷ μυκηναϊκῷ, δὲν εἶναι οἱ κόσμοι οὗτοι κύκλοι ὁμόκεντροι, ἀλλὰ τέμνουσιν ἀλλήλους. Ὁ ποιητὴς τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ὡς τέκνον τμήματος μόνον καὶ μάλιστα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ μικρασιατικοῦ τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δὲν ἀντιπροσωπεύει ἐν ταῖς ιδέαις αὐτοῦ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μόνον μέρος τῆς βορειοανατολικῆς Ἑλλάδος, ἣτις εἶχεν ἀναπτυχθῆ πολὺ περισσότερον τῆς λοιπῆς καὶ σχηματίζει κόσμον θεῶν πολὺ μᾶλλον ἰδεώδη πρὸς τούτοις δὲ πολλάι παρ' αὐτῷ θρησκευτικαὶ ιδέαι (καὶ τίς θὰ εἶπη ὁπόσαι ;) πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς γεννηθεῖσαι ἐν αὐτῷ τῷ δαιμονίῳ πνεύματι τοῦ ποιητοῦ, ὅστις ὡς πρὸς ταύτας ἐν μέσῳ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καταλαμβάνει

ἴσως θέσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην, ἣν κατέχει ὁ Σωκράτης μετὰ τῆς φιλοσοφίας του ἐν μέσῳ τοῦ ἀθηναϊκοῦ. Ἡ παράδοσις ὅτι αὐτὸς ἔφερε τοῖς Ἕλλησι τοὺς θεούς, οὕτω προσλαμβάνει ὅλως ἰδίαν σημασίαν. Τὸ ζήτημα εἶναι, κατὰ πόσον οἱ μαθηταὶ ἐδέχθησαν τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Τοῦτο τοῦλάχιστον φαίνεται βέβαιον, ὅτι οἱ θεοὶ τοῦ Ὀμηρικοῦ Ὀλύμπου ἐγένοντο ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι μόνον ἐπὶ τοσοῦτον δεκτοί, καθ' ὅσον ἤδη ἐλατρεύοντο ἐνταῦθα παρὰ τῷ λαῷ θεοὶ δυνάμενοι ὅλως ἢ καὶ ἐν μέρει νὰ ταυτισθῶσι πρὸς ἐκείνους. Εἰσυχθέντες ἀέπιστήμως εἰς τὰς διαφόρους πολιτείας δὲν κατέστησαν οἱ Ὀμηρικοὶ θεοὶ διὰ τοῦτο ἀναγκαίως καὶ προσφιλεῖ ἀντικείμενα τῆς λαϊκῆς λατρείας. Χαρακτηριστικώτατον τούτου τεκμήριον εἶναι αὕτη ἡ Ὀμηρικὴ βασίλισσα τῶν θεῶν Ἥρα, ἥς ἐν Ἀθήναις οὐδεὶς ἀναφέρεται νὰός. Ἀφ' ἑτέρου δὲν εἶναι σπάνιον τὸ φαινόμενον ὅτι θεότητες ὅλως ὑποδεεστέραν παρ' Ὀμήρῳ κατέχουσιν, ὡς π. χ. ἡ Δημήτηρ, πολλαχοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐμφανίζονται περιβεβλημέναι μεγίστην δύναμιν καὶ σεβασμόν, ὑποσκελίζουσαι μάλιστα καὶ αὐτὸν τὸν Δία ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ λαοῦ. «Εἶναι μὲν ἀληθές, λέγει ὁ κ. Kern, ὅτι ποιηταὶ καὶ σοφοὶ προσεπάθησαν νὰ εὗρωσιν ἐν τῇ μορφῇ τοῦ Διὸς ὑψηλὴν καὶ καθαρὰν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ, καὶ οὐδεὶς ὠραιότερον, οὐδεὶς ἐνδομυχώτερον ἢ ὁ Αἰσχύλος ἐν τῷ πρώτῳ χορικῷ τοῦ Ἀγαμέμνονος (στ. 160 κ. ἐ.).»

Ζεὺς, ὅστις ποτ' ἐστίν. .

Οὐκ ἔχω προσεικάσαι,
πάντ' ἐπισταθμώμενος κτλ.

Ἀλλὰ ἐπὶ τῆς βαθμίδος ταύτης οὐδέποτε ἴστατο αὐτὸς ὁ ἐλληνικὸς λαός. . . . Καὶ ἐὰν πολλάκις ἐπεκαλεῖτο αὐτὸν ὡς πατέρα τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐνδόμυχος ἀγάπη, ἥτις ὠθεῖ τὸν υἱὸν πρὸς τὸν πατέρα, ἔλειπε τῇ ἐπιστήμῳ ταύτῃ θρησκείᾳ. . . , ὅστις δὲ ἤθελε νὰ προσευχηθῇ, ἐκ βαθυτάτης καρδίας νὰ προσευχηθῇ, ἐτρέπετο πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἐγγώριον θεὸν τῶν πατέρων αὐτοῦ ἢ πρὸς τὴν Δήμητρα τῆς Ἐλευσίνας.

Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος σημαίνει τὸν κολοφῶνα λαϊκῆς θρησκείας εἰς ὃν ἠδυνήθη νὰ ἀνέλθῃ ὁ ἐλληνικὸς λαός. Ἀρξάμενη ἐκ μικροῦ σπόρου ἐν ἀρχαιοτάτοις ἐπίσης χρόνοις ἀνεπτύχθη ἐν ἱστορικοῖς εἰς ὑψηλὸν καὶ μεγαλοπρεπὲς δένδρον, ὑπὸ τὸ ὁποῖον εὗρον χιλιάδες καὶ χιλιάδες τὴν εἰρήνην. πρὶν ἀνατεῖλῃ καὶ ἐπὶ τῆς γῶρας ταύτης ὁ σωτήριος ἥλιος τοῦ χριστιανισμοῦ.